

תכנית 2020 - יצירת שפת תכנון חדשה

מוטי קפלן

תקציר

לצד השפעתה של תכנית 2020 בשדה התכנון, ניצבת תרומתה ביצירת שפת תכנון חדשה - מילון צורני העוסק במורפולוגיה ובסטרקטורה של התכנון. תכנית 2020 פירקה את המבנים התכנוניים לתצורות ראשוניות (מעין אטומים של מבני תכנון) וחיברה אותם למערכים אורבניים, פתוחים, משולבים ולזיקות והקשרים ביניהם.

שפה זו אומצה, בשינויים מסוימים, על ידי תמ"א 35. מרחבים עירוניים הפכו למרקמים עירוניים, מרחבים ארציים - למרקמים ארציים וכו'. למעשה, השפיעה תכנית 2020 רבות גם על השפה הרווחת כיום - מסדרונות אקולוגים הניצבים על פרוזדורים ירוקים, חייצים ולבבות ירוקים, ויחסים שונים בין הפתוח והבנוי, שביטויים במרקם שמור-משולב, דגמי פיתוח שונים ודומיהם.

א. שפת התכנון של תכנית 2020

אין להעלות על הדעת תכנון מרחבי (Spatial Planning) ללא הנחת כתמי צבע על מפה (תכנון פיסי, הסדרה מרחבית, תכנון מתארי ודומיהם). הוא יהיה מעתה שם כולל לכל צורות התכנון הבאות לידי ביטוי בשטח). נסיונות רבים נעשו לקבוע "עקרונות תכנון", "כללים" וכדומה; אלא שבהעדר תשריט בו נקבעים גבולות בין יעודי השטח השונים, לא תהא זו תכנית.

בהיסטוריה קצרת השנים של התכנון הישראלי עולות מידי פעם דעות כי ראוי להמיר את התכנון המתארי במערכת הנחיות, עקרונות וכללים. לרוב הן באות מקרב אלה הרואים בתכנון גורם המגביל חופש פעולה. תכנית 2020, הגם שכבר בראשית דרכה הגדירה עצמה כתכנית אב, תכנית מנחה, ובפירוש לא תכנית סטאטוטורית - סללה לעצמה דרך ושפת תכנון פיסי, ודיברה בשפת תכנון קלאסית - תשריטים ומפות תכנון, ועימן מקרא והנחיות, והן מכוונות את התכניות הבאות אחריהן במורד המדרג.

בראשית דרכה של תכנית 2020 נטען כי תכנית הקובעת מדיניות לטווח כה ארוך, אמורה להסתפק בעקרונות מילוליים, ואל לה להתחייב באמצעות מערכת מפות:

התכנית הוצגה למומחים מדיסציפלינות שונות ולמקבלי החלטות. נחשפו פערים [...] היו שטענו שביטוי ממופה של המדיניות אינו מתאים לתכנית

כוללנית לטווח הארוך, הוא עלול לצמצם את תכניה ולקבע אותם. לעומתם נטען שתכנית מרחבית נדרשת להיבחן במרחב הלאומי הספציפי בתלות במיקום ובמרחק קונקרטיים המחייבים שימוש במפות. (תמונת העתיד 1997). שמונה עשר הכרכים העוסקים בהגות תכנונית נוגעים בשאלות אתיות, חברתיות, כלכליות ואקולוגיות, וגוזרים ממנה עקרונות וכללים. לקראת חתימה, כאשר באו הדברים לידי קונקרטיזציה, לגיבוש "תמונת עתיד", עברה התכנית משפת הגות לשפת תכנון - המניחה כתמים על נייר - כמיטב המסורת התכנונית (למעשה היו רמזים לכך עוד בד"ח ב' שפורסם בשנת 1993).

אך לא היו אלה כתמים רגילים ולא היתה זו שפת תכנון מקובלת. מורשת התכנון בישראל נקטה תמיד בשפת ייעודי שטח (Land Destination). לכל ייעוד - כללי עשה ולא תעשה, וטווחי גמישות משתנים. עד ימיה של תכנית 2020 ידע התכנון הארצי בעיקר ייעודי שטחים פתוחים ותשתיות. תמ"א 8 - שמורות טבע, וגנים לאומיים, תמ"א 3 - כבישים, תמ"א 22 - יערות, תמ"א 16 - אתרי פסולת, וכדומה. תכנית 2020 קבעה מושג חדש: "מרחבי תכנון", כאשר לכל "מרחב" כללים והנחיות שאינם "ייעודי שטח", ואשר התכנון המפורט אמור ליצוק בהם תוכן. הם נחלקים ל"מרחבים עירוניים" ו"מרחבי ביניים", והם אבותיהם של המרקמים העירוניים והמרקמים הפתוחים לסוגיהם בתמ"א 35.

אמור מעתה, לא עוד ייעודי שטח "סגורים" שגבולותיהם וכללי ההתנהגות בהם קשיחים; אלא תכנית הקובעת את אופיו של המרחב ואת גבולותיו בצורה כללית, ומניחה לתכניות הבאות - במורד הירארכיית התכנון - ברמה הארצית, המחוזית ועד המקומית, לקבוע בו ייעודי שטח והוראות מפורטות לצד סימון גבולות מדויק, על פי תנאי הזמן, המקום והנסיבות אשר ישררו לעת עריכתן. זו דרגת חופש גבוהה, שלא היתה מוכרת בשפת התכנון השגורה, אך עם כל פתיחותה היא נתונה במסגרות וכללי התנהגות. ביטוי מתארי מובהק ניתן להם בהמשך בהוראות ובתשריטי תמ"א 35 - תכנית המתאר הארצית המשולבת, התקפה עד היום.

ב. רעיון ושפה - חומר וצורה

פרק מרתק בתכנון הארצי שעדיין לא נכתב, הוא בחינת הקשר בין תפיסת עולמה של תכנית לצורת הביטוי שלה - או אם תרצו בין רוח (הגות, תפיסת עולם), לחומר (כלי הביטוי - מילים, מפות...). שאלת הקשר בין רעיונותיה של תכנית לשפתה, הופכת מורכבת, בין השאר מפני ששפתה של תכנית כרוכה בלבוש משפטי, בניסוח הוראות, וכלי ביטוי גראפיים בתשריטיה. תכנית 2020 ותמ"א 35 היו מודעות היטב לעניין השפה, והעמידו שורה של כלי ביטוי חדשים בעולם התכנון.

תכנית 2020 כלל לא השתמשה במונח "שפה" לקביעת יסודותיה. וכאשר בקשה לתת ביטוי לתפיסת עולמה, היא ביכרה להשתמש במושגים טיפולוגיים-מבניים: **מורפולוגיה** - היחס בין הבנוי לפתוח, **סטרוקטורה** מתייחסת לצירים - מערך הזיקות והקשרים. בכרכי הסיכום, לקראת חתימה - בשנת 1997, לוטשו מושגים אלה, פורטו וקיבלו ביטויים גראפיים-מוחשיים.

ג. יחסי בנוי פתוח - על כמות ורציפות

שפתה של תכנית 2020 נגזרת ומתחייבת מן המוטיב המרכזי העומד ביסודה - יחסי בנוי פתוח. והם מרכז עניינה ובשורתה - תופעת אזילת השטחים הפתוחים. בפתח דבריה היא קובעת כי "ניתן לאפיין כל מרחב באמצעות שני מרכיבים מרכזיים - המבונה והפתוח". במרכיב המבונה - שטחי היישובים, מרכזי התעסוקה, המתקנים ההנדסיים וכל פיתוח מעשה ידי-אדם. המרכיב הפתוח כולל מרחבי טבע ונוף, שמורות טבע, יערות ושטחים חקלאים, שטחי בור ומדבר.

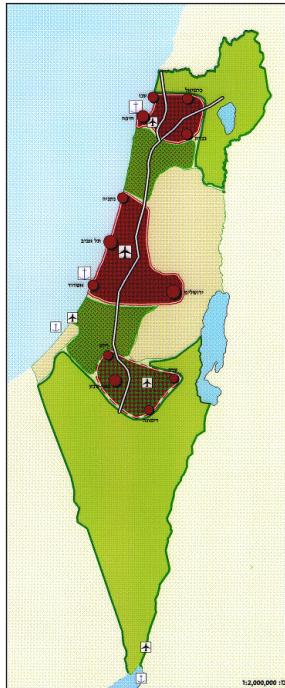
למרות הניגוד בין שני סוגי השטחים (ואולי דווקא בגללו...) ראתה תכנית 2020 בשניהם מכלול שלם אחד:

"המרכיב המבונה והמרכיב הפתוח משלימים זה את זה למרחב שלם שבו גידול במרכיב האחד בא על חשבון הקטנת המרכיב השני. כמו כן, רציפות המרכיב האחד באה לעיתים קרובות על חשבון קיטוע המרכיב השני".

במשפטים הקצרים הללו הניחה תכנית 2020 שני יסודות לחשיבה ההולכת וקורמת עור וגידים בהווייה התכנונית המודרנית.

כמות - השטח הבנוי לעולם יסיג את רגליו של השטח הפתוח. כל פיתוח פיסוי תלוי-שטח, יבוא בהכרח על חשבון שטחים פתוחים ויקטין את ממדיו. תהליך בלתי-הפיך (במרבית המקרים ובתצורות הבינוי המודרניות). שטח פתוח אשר הופר, שוב לא יחזור להיות פתוח.

רציפות - הבנוי קוטע את רציפות הפתוח. בניגוד לממד הכמותי, כאן ייתכנו צורות שונות של הפרה - פיתוח מפוזר או לינארי הקוטע את השטח הפתוח, וגזור אותו לחלקים קטנים, חוסם ומונע את רציפותו; מנגד, תיתכן גם צורת בנייה קומפקטית, מרוכזת, בשולי השטח, אשר לא תפר את רציפותו.

מפה 1: שלושת סוגי המרחבים על פי תכנית 2020

הכמות - זו על חשבון זו. הרציפות - גם היא אנטגוניסטית, אך השילוב הנאות, הקומפקטי, שימת-לב לרציפות והימנעות מקיטוע, יעמדו מעתה ביסודה של פרישה ארצית חדשה. היא בשורת ה"פיזור המרוכז". **פיזור -** באשר שלושת מוקדי הפיתוח מפוזרים - בצפון, במרכז ובדרום. **מרוכז,** באשר המוקדים הללו מכוונסים, ומצטופפת בהם אוכלוסייה רבה.

המרחבים העירוניים: (תכנית 2020 נמנעה מלכנות אותם מטרופוליניים. שהם מעגלים רחבים המקיפים אותם). מרחב מעוייר צפוני, קדקדיו חיפה, כרמיאל, נצרת ועכו. מרחב מעוייר מרכזי - קודקודיה ירושלים, נתניה ואשדוד

ובמרכזו תל אביב, ומרחב מעוייר דרומי (בהתהוות), באר שבע. במקום ניסוח "הוראות" בשפה הרגילה והמוכרת, מציעה תכנית 2020 איפיון כללי:

"התכנסות מירבית של הפיתוח העתידי אל המרחבים המעויירים, ובתוכם התכנסות אל השטחים הבנויים... הפרדה בין מרחבים מעויירים ומרחבי ביניים פתוחים... הרוויה, חידוש ורה-בינוי של מיכלולים בנויים. בכל מקרה תהייה תוספות הבינוי בשטח הצמוד ליישובים ותשתיות קיימים... הנשען בחלקו על התשתיות והפיתוח הקיימים ואינו פוגם ברציפות השטחים הפתוחים. הקיבולת האפשרית בצמידות ליישובים קיימים, עשויה לכסות את הביקוש הצפוי בעשרות השנים הקרובות".

שני מרחבי ביניים: גוש כרמל מנשה מפריד בין המרחב המעוייר הצפוני למרכזי. ומרחבי צפון הנגב מפרידים בין המרחב המעוייר המרכזי לדרומי. המרחבים הארציים: גליל ונגב. מעטפת ארצית פתוחה של שטחים פתוחים.

לסיכום - ישראל נחלקת לשבעה מרחבים: שלושה "עירוניים" בהם תמוקד מרבית הפיתוח, הם מחזיקים 20% משטח המדינה ובהם מתגוררים 80% מהאוכלוסייה. שני "מרחבי ביניים", שמתגוררים בהם 12% מהאוכלוסייה על פני 14% אחוזים משטח המדינה; ושני "מרחבים פתוחים", בצפון ובדרום, המשתרעים על 66% משטח המדינה ומתגוררים בהם רק 8% מהתושבים, ובהם יושם דגש על שמירת משאבי הטבע והנוף. (שגיא 2020).

תכנית 2020 אינה מסתפקת באיפיון הכללי של אותם מרחבים, ומוסיפה להם פרוגרמה כמותית, שתכליתה - כינוס אוכלוסייה רבה בחבלי ארץ מצומצמים בשטחם, והותרת מרחבים גדולים פתוחים, נטולי בינוי ופיתוח.

ד. המתח בין הבנוי לפתוח - דרכי ההתמודדות של תמ"א 35

תמ"א 35, הדגישה דווקא את המתח בין מגמות הפיתוח ובין השאיפה לשמירת שטחים פתוחים. מתח זה הוביל להפרדה בין שני סוגי המרחבים, ויצירת כללי משחק שונים בכל אחד מהם.

"המתח בין מתן מענה יעיל ומספק לביקושים הגדולים לבנייה, למגורים ולתעסוקה ובין החשש מפגיעה בלתי חוזרת בשטחים הפתוחים ובמשאבי הנוף והטבע מוליך להגדרת התפיסה המרחבית הראשית של תמ"א 35.

עקרון בסיסי שביטוי בחלוקה הראשית לחמישה טיפוסים מרקמי (Textures): חלקם מוטי-פיתוח וחלקם מוטי-שימור. הוראות המגדירות "כללי משחק" המאפשרים ומעודדים את תהליך הפיתוח במרקמי הפיתוח ומאידיך מגבילים ומצמצמים את היקפו במרקמי השימור" (עיקרי התכנית ואמצעי המדיניות פרק 5). . שוב לפנינו איפיונים וכללי משחק, ולא הוראות "קלאסיות". פרי מורשתה של תכנית 2020.

העקרונות הללו מחייבים פיתוחה של שפה חדשה. פרק מיוחד מקדישה תמ"א 35 לביאורה. בבסיסה שתי הנחות יסוד, אותן נציג כלשונן:

1. "שפת תכנון שנועדה להוות כלי מרכזי למימוש מטרות התכנית... שתי מטרות שביניהן מתח מתמיד: מתן מענה לצורכי הפיתוח הצפויים בטווח התכנון ושמירה על שטחים פתוחים וערכי טבע ונוף.
2. כתכנית לטווח ארוך ברמה הארצית, על שפת תכנון לאפשר ערכת אבחנות מרחביות ברורות ומחייבות ולגלות גמישות ופתיחות לקראת העתיד. שפת התכנון נועדה לבטא את תפיסת דמות הארץ".

הגדרת המרקמים היא שילוב של שתי הנחות היסוד:

- הפרדה בין צרכי פיתוח לצורך על שמירת שטחים פתוחים
- גמישות לקראת העתיד

מסמך עיקרי התכנית ואמצעי המדיניות, אומץ בממשלת ישראל בנובמבר 2011. בנוסף, דברי ההסבר להוראות התכנית מוקדשים, רובם ככולם, לביאורה והנחלתה של השפה החדשה. וכפי שיסודותיה הרעיוניים - גישת הפיזור המרוכז - נמצאים בתכנית 2020, כך גם שפתה מעוגנת בה. אימוץ השפה נעשה בשינויים מתבקשים, הנובעים מן המעבר מתכנית אב ששפתה פתוחה וגמישה, ואין להגדרותיה תוקף חוקי, לתכנית מתאר שמונחה והוראותיה מדוייקים ומוגדרים.

ה. רעיון יוצר שפה - שפה יוצרת רעיון

נוכחנו לדעת כי רעיונות חדשים שלא מצאו להם מקום בכלי הביטוי הישנים, תרים לעצמם כלי ביטוי חדשים, שפה חדשה אשר תצליח לבטא אותם. האם ניתן בכלל לבטא רעיון שלא במילים? הרבה דיו נשפכה על שאלה זו (ראו ויטגנשטיין, טראקטט פילוסופי לוגי ואחרים).

רעיונותיה החדשים של תכנית 2020 - ההתכנסות, המיקוד - או בלשונה, **הריכוז המפוזר** - חיפשו לעצמם כלי ביטוי. רעיון הריכוז, ניתן לכאורה לסמנו בצורה פשטנית כנקודה אחת מוקפת מרחבים; אך אינו מציאותי, נקודות הפיתוח רבות ופזורות. הרעיון לכנסן ולמנוע פיזורן והתפשטותן, נדרש לביטוי. ביטוי מילולי יהיה מסורבל ולא נהיר. ביטוי גרפי הוא הכלי המתאים.

זוהי מעין הקדמה, אשר משום מה נעדרת מן הכרך המרכזי והחשוב ביותר של תכנית 2020, "תמונת העתיד" (אחד משלושת כרכי הסיכום) - 235 עמודים, עתירי מפות, שרטוטים ותרשימים, המבטאים את רוחה ורעיונותיה.

תכנית 2020 קבעה כי **ליבו של התכנון הוא מערכת היחסים בין הבנוי והפתוח. יהיו לכך שני ביטויים מרחביים: המימד הכמותי ומימד הרציפות.** מילון היחסים, או השפה - כונו "מורפולוגיה" - ביחס למרחב, ו"סטרוקטורה" - ביחס לצירים.

"תמונת העתיד" - (המוקדשת בחלקה הגדול לביאורה של מסכת יחסים זו), ניתן לראותה כספר לימוד יסודי לתורת התכנון (אין בישראל למרבה הצער ספרות כזו, והעדרה מורגש היטב בקרב המחלקות לתכנון ולאדריכלות באקדמיה). נבחן את עיקריה ומידת השפעתה על התכניות הבאות, בעיקר תמ"א 35, ואת הפוטנציאל הטמון בה, ככלי האמור לעמוד לרשותם של מתכננים בכל שדרות התכנון.

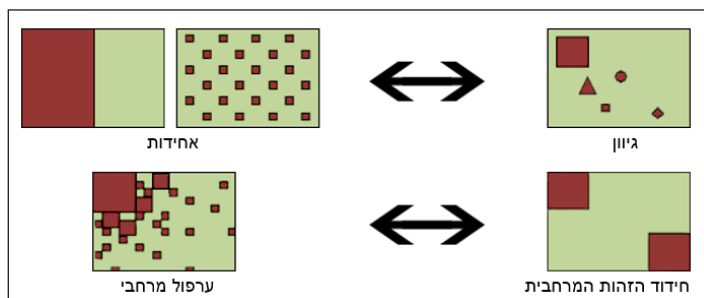
ו. הבנוי, הפנוי והיחס ביניהם

זוהי כותרת משנה, באחד מפרקי "תמונת העתיד" שנדחקה לקראת סופו של פרק 4 - "תפיסת העל לפיתוח המרחב הלאומי". בשורות הצנועות הללו, מסתתר אחד מחידושיה של התכנית - בירור המושגים "היחסים בין הבנוי והפתוח" - כלי עבודה בהמשך דרכה.

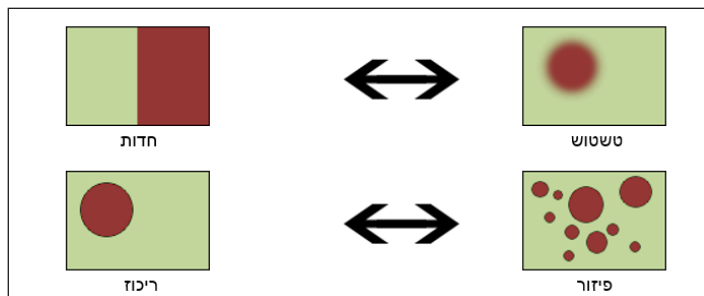
בנוסף לקביעת המרחבים ברמה הלאומית. בקשה התכנית ליצוק בכל אחד מהם תכנים מורפולוגיים שונים, ככלי ביטוי אשר יעניק לכל אחד מהם ייחוד

וזהות משלו. שוב לפנינו הקשר בין רעיון ושפת הביטוי. ייחוד וזהות, אינם רק תוכן חברתי רעיוני, אלא יש לקשור אותם לתנאים הפיסיים-עיצוביים בשטח. וכאן פותחו שורת דגמים, אשר כל אחד מהם מבטא תיפקודים ותכנים של המרחב:

"השאיפה לגוון ולייחד את המרחב הלאומי נחלקת לשניים: האחד מתייחס **למרכיבים עצמם - הבנוי והפנוי**, מקדם את האופי הייחודי של כל אחד מהם. השני מתייחס **להקשרים ביניהם**. כדי לחדד ולהבליט כל מרכיב בפני עצמו, לחזק את זהותו ולצקת משמעות ליחסים ביניהם... כנגד האחידות והעירפול - גיוון וחידוד הזהות המרחבית. (תמונת העתיד 1997)

תרשים 1: המחשת דרכי ההימנעות מן העירפול והמונוטוניות

תרשים 2: חדות לעומת טשטוש, ריכוז לעומת פיזור

במאמר מוסגר - מבחינה דידיקטית, חסרים שני עיקרים: הראשון - ביטוי לריכוז לעומת פיזור (מקבל אמנם ביטוי באחידות, (מימין ביטוי לריכוז לעומת פיזור בשמאל), אך רעיון הריכוזיות מיטשטש על ידי הכותרות גיוון ואחידות, המסיחות את הדעת). השני - הערפול המרחבי, אינו מקבל את ביטויו המלא. כותרות התרשים "ערפול מרחבי לעומת חידוד הזהות המרחבית" אמנם מבטאות רעיון זה, אך גם כאן הדעת מוסחת עקב משתנה נוסף המצטרף, והוא עניין חידוד הזהות המרחבית, במקום בפשטות "קו ברור בין הבנוי והפתוח" (בלשונה של תמ"א 35).

מרחבים פתוחים רציפים

מרחבי הביניים וכן המרחבים הארציים, כוללים גם שטחי פיתוח. תכנית 2020 מציעה דגמי פרישה שונים של הבנוי המוקף מרחבים.

<p>מרחב פתוח עם איי-בינוי: המרחב הפתוח מנוקד באיי-בינוי קטנים ומבודדים, השומרים על אופי כפרי ונבלעים ברצף פתוח גדול. (דוגמת מטה יהודה, הרי מנשה).</p>	
<p>מרחב פתוח עם מוקד מבונה נקודתי על צומת צירים: מרכז מבונה נקודתי בעל אופי מעויר על צומת דרכים המצטלבות במרחב הפתוח, מוקף מרחב פתוח גדול. (לדוגמה: עפולה, קרית גת, אשקלון).</p>	
<p>מרחב פתוח עם רצף של שטחים מבונים לאורך ציר: ציר תנועה חוצה מרחב פתוח, לאורכו איי-בינוי היוצרים שרשרת יישובים. השטח הפתוח משני צידי הציר נקשר על ידי רצפים פתוחים גדולים שמפרידים בין איי-הבינוי. לדוגמה: חלקים מציר החוף דרומה מגוש-דן וציר הגבעות.</p>	

תרשים 3: דגמים מתארים ארגון מרחב פתוח רציף

המרחבים המעויירים

המרחבים המעויירים אינם מקשה אחת. ניתן וראוי ליצוק בהם תכנים אשר יעניקו לכל אחד ייחוד משלו. כך גם ביחס לחלקים שונים באותו מרחב, ייחודן של ערים באותו מרחב. (כרמיאל אינה דומה לעכו, וחיפה אינה דומה לנצרת...). פרישת השטחים הפתוחים במרחב העירוני מעצבת את אופיו, ותורמת לייחודו.

<p>מרחב מבונה עפ "לב ירוק": איים של שטחים פתוחים מתלכדים ל"לב ירוק" בתוך מרחב מבונה, לדוגמה, "פארק מרכזי" במרקם מעויר. "לב הירוק" בעל אופי מרחבי, הנתפס כמתחם נקודתי.</p>	
<p>מרחב מבונה עם רצף של שטחים פתוחים לאורך ציר פתוח: המרחב הבנוי נחתך על ידי שטחים פתוחים בעלי אופי צירי לינארי.</p>	
<p>ציר פתוח צר חוצה את המרחב המבונה. נשמרת המשכיות המרקם הבנוי. מאפיין צירי נחלים שחוצים רקמה בנויה. לדוגמה, תוואי הנחלים ירקון, קישון וגעתון שחוצים את המרחב העירוני. הציר הפתוח החוצה יכול לכלול הרחבות - מובלעות פתוחות אל הרצף הצירי, ועדיין שומר על אופיו הלינארי.</p>	

תרשים 4: שני דגמים מתארים דרכים לארגון מרחב מבונה

דגמים אלה מכסים את קשת האפשרויות לשילוב מרכיבים פתוחים במרחבים מבונים רציפים. קיימים מצבי ביניים ומצבים משולבים בין הדגמים בתלות בקנה המידה של הניתוח.

מרחבים משולבים

המרחב המשולב - רצף שטחים מבונים או פתוחים. דגמי ביניים בהם הבנוי והפנוי משולבים באופן שלא ניתן להגדיר מרכיב דומיננטי במרחב. מבטא את רעיון השילוב המיטבי בין הבנוי והפתוח. (אביו של המרקם המשולב בתמ"א 25?)

<p>מרחב משולב ממתחמים נקודתיים מבונים ופתוחים: איי בינוי ואיי שטחים פתוחים מרצפים את המרחב. אין סטרוקטורה מרחבית ברורה המארגנת את האיים לרצפים גדולים.</p>	
<p>מרחב משולב מרצועות מבונות ומרצועות של שטחים פתוחים - לסירוגין: המרחב מורכב מרצפים בינוי ורצועות שטחים פתוחים שנפרשות לסירוגין. לא ניתן להגדיר מרחב רציף דומיננטי, אך ניתן לזהות רצפים לינאריים אשר שילובם ההדדי מרכיב מרחב בעל אופי מפוספס.</p>	

תרשים 5: דגמים שונים של מרחבים משולבים

ז. מן המורפולוגיה של תכנית 2020 לשפתה של תמ"א 35

שפת המרקמים בתמ"א 35 מול "מרחבים" בתכנית 2020

תכנית 2020 חידשה מושג חדש בתכנון הישראלי - "מרחבים". חבלי ארץ, שיש בהם אופי מסוים, וחלים עליהם שורת כללים וחוקי משחק ייחודיים להם.

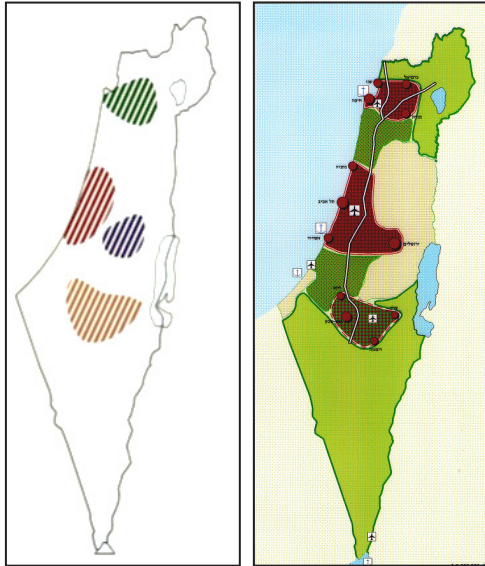
מבט השוואתי על המפות הראשיות של תכנית 2020 ותמ"א 35 יבהיר את זיקותיהן, מבחינה תכנית ולשונית. השוואת המטרופולינים בתמ"א 35 למפת המרחבים העירוניים, מציגה זהות כמעט מוחלטת. המרחבים העירוניים הצפוני והדרומי בתכנית 2020 והמטרופולינים הצפוני והדרומי בתמ"א 35 חופפים לחלוטין. מרחב הביניים המרכזי - פוצל לשניים.

ביחס למרקמים - מרחבים מעויירים מול מרקמים עירוניים, (מפה 3), ימחיש את מידת החפיפה ביניהן. היוצאים מן הכלל, נהריה, מעלות תרשיחא ועפולה, כולם מרקמים עירוניים בתמ"א 35, חורגים אמנם מגבולות המרקם המעוייר הצפוני, אך הם צמודים אליו, ומהווים למעשה המשך ישיר שלו.

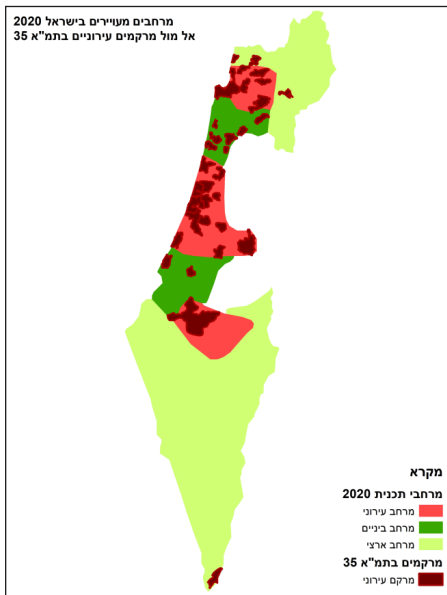
כך הדבר גם לגבי אשקלון, מרקם עירוני בתמ"א 35, החורג אמנם מהמרחב המעוייר המרכזי, אך ניתן גם לראותו כצמוד אליו.

נותרה אם כן רק קבוצת מרקמים עירוניים אחת, החורגת לחלוטין מגבולות המרחבים העירוניים, ומצויה במרחב הביניים הצפוני (חדרה, פרדס חנה, אור עקיבא...). לצד שני מרקמים עירוניים בדרום - קריית גת ואילת.

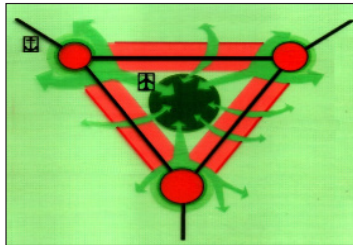
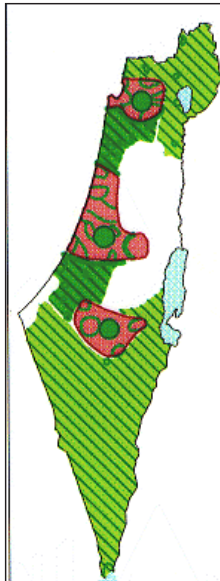
מפה 2: השוואת המרקמים העירוניים בתכנית 2020 (מימין) למטרופולינים בתמ"א 35 (משמאל)

מפה 3: המרקמים העירוניים בהשוואה למרחבים המעויירים

המרחבים המטרופוליניים בתמ"א 35 הם בבואה כמעט מדויקת של המרחבים העירוניים בתכנית 2020, למעט שינויים מזעריים, שאינם מבטאים שינויי תפיסה, ולמעט שינוי משמעותי אחד. תכנית 2020 קבעה שלושה מרחבים עירוניים. תמ"א 35, בעקבות תמ"א 31, קבעה ארבעה מרחבים מטרופוליניים. ההבדל המשמעותי ביניהם – תפיסת המרחב העירוני המרכזי בתכנית 2020 כוללת את תל אביב ובנותיה ואת ירושלים, ורואה אותם כמרחב בחירה אחד, לעומת תמ"א 35, המבחינה בין שני מטרופולינים נפרדים, ירושלים ותל אביב. עד כמה משמעותית הבחנה-הפרדה זו? אם היא מבטאת תפיסה, הרי שהיה ראוי לנמק זאת, מה עוד שעורכי שתי התכניות, אשר ראו את המטרופולינים כאבן-ראשה בתכנון הארצי, מעולם לא נתנו הסבר לכך.

סוגיה זו - שלושה מטרופולינים או ארבעה, ובעיקר, האם ירושלים ותל אביב הינם מרחב אחד או שניים, העסיקה רבות את צוות התכנון. טענה מרכזית בהקשר זה היתה ביחס לחוקי המשחק של המרחבים המעויירים. אם הם נתפסים כמוטי-פיתוח, יקיימו ויגשימו התכניות הבאות כיוון זה ויטו אליו פיתוח. האם הרי יהודה ושפלת יהודה, מרחבים פתוחים בעלי רגישות וערכיות גבוהה, הם מוטי-פיתוח? מזור הצביע על "הלב הירוק" הנמצא במרכזו של המרחב המעוייר המרכזי, כתרס בפני פיתוח, המעניק לו הגנה מספקת.

תרשים 6 (למעלה): "לב ירוק" במרכזו של מרחב מעוייר

מפה 3 (משמאל): "לבבות ירוקים" במרכזם של שלושת המרחבים המעויירים

ויכוח זה הינו פתח לדיון בסוגיה המעסיקה אותנו כאן - הקשר בין רעיון ובין צורת ביטוי.

הרעיון עשוי להיות דומה בשתי התכניות, וכך טען מזור. הלב הירוק מפריד בין שני חלקי המרחב המעוייר המרכזי – מוקד תל אביב ומוקד ירושלים, ואין כל הבדל אם נכנה אותו "שני מטרופולינים".

ובמאמר מוסגר: כותב שורות אלה, שעמד בראש צוות שטחים פתוחים בתכנית 2020, ניסה ארוכות לשכנע את אדם מזור להפריד בין שני המוקדים ולראות בתל אביב וירושלים מטרופולינים נפרדים. אדם טען כי ירושלים נשענת במידה רבה על המוקד הארצי המרכזי השוכן בתל אביב, וכי אין הצדקה לראותם כמכלולים נפרדים. בדברים הללו היה טעם רב מבחינת חולשתה של ירושלים לעומת תל אביב, ובכך גם ניבא את המשך היחלשותה של העיר. הדברים נאמרו טרם גלי ההגירה השלילית הגדולים של אוכלוסיות חזקות אותם חוותה ירושלים החל משנות ה-90 של המאה הקודמת, אך דאגתי היתה נתונה לרצף השטחים הפתוחים בתווך. עניין זה בא, כאמור, על תיקונו בתמ"א 35, וביתר שאת בתמ"מ 30/1, תכנית המתאר המחוזית למחוז ירושלים, שמיצבה אותם כ"ליבה ירוקה" במרחב, והעניקה לו רצף של שמורות טבע, גנים לאומיים ויערות.

נשוב לצורת הביטוי, כתם אדמדם המייצג מרחב עירוני מוטה פיתוח, ישאב אליו פיתוח עירוני מובהק, "הלב הירוק" הינו מרכיב בהווייה הבנויה, הוא "מתארח" במרחב הבנוי, וככזה עליו לציית לחוקי המשחק הרווחים בהם. ניתן לצמצמו, להסיט אותו ממקום ולמקום ומעמדו רעוע. הפרדה בין שני מוקדים ויצירת מרחב פתוח בעל מעמד משלו, לא תאפשר חיבור בין שני המוקדים.

כך אכן פעלה תמ"א 31, וכך פעלה תמ"א 35 בהבחנה בין שני מטרופולינים מובהקים – תל אביב וירושלים (בתמ"א 31 נותר "זכר" לתפיסת 2020, כאשר סומן משולש שקדקדיו נתניה, ירושלים ואשדוד, כמרחב ארצי מרכזי).

סוגיה זו עלתה בצורה דומה בדיון אודות המרקמים העירוניים בתמ"א 35, אשר תפסו כ-1.8 מיליון דונם, כאשר השטח הבנוי בפועל בתוכם לא עלה על 0.6 מיליון דונם. משמע – נותר שטח רב די והותר לקלוט את כל תוספת האוכלוסייה לשנת היעד (2030) והרבה מעבר לכך. **כאשר ההיצע ניתן בנדיבות כה רבה, יוצר פיתוי מידי לבינוי מרווח ובזבזני, ומכשול בפני מדיניות ציפוף והרוויית הקיים.** אדרי' שמאי אסיף ראה במרקם העירוני מרחב חיפוש לפיתוח העירוני, וכי אין בהכרח כי יבונה כולו. כתריס בפני הבינוי בכל שטח המרקם העירוני נקבע "שטח מיוחד" - "חלקים משמעותיים יותר שטחים שאינם מיועדים לפיתוח, באמצעות קביעה בהוראות כי כל תכנית לתוספת שטח לפיתוח (הכוונה לתוספת מעבר לשטחים המיועדים לפיתוח בתמ"מ) תכלול שטח פתוח בהיקף זהה, שנועד לשמש ריאות ירוקה פנים מרקמית וכרזרבה לפיתוח בעתיד" (עיקרי התכנית ואמצעי המדיניות, עמ' 80).

אמצעי בקרה נוסף נמצא בהוראות התכנית, המחייבות הכנת תכניות למרקמים העירוניים ולשטחים הפתוחים: "הוועדות המחוזיות יכינו ויגישו למועצה הארצית, [...] תכניות מתאר מחוזיות שיתייחסו... לאזור תכנון שלם או למספר אזורי תכנון בשלמות. סעיף 14.2 להוראות תמ"א 35:

למרבה הצער, הוראה זו לא התקיימה, ולא הוכנה כל תכנית למרקם עירוני בשלמותו. (למעט הכנת תכנית מתאר מחוזית חלקית תמ"מ 6/5 לבקעת הנדיב, וכמוה לנחל שקמה). ההוראה בוטלה - אף זאת למרבה הצער - לעת עריכת תיקון מסי 1 לתמ"א 35 (אושר בממשלה 2015).

הגישה הפתוחה יתר על המידה, עוררה ויכוח בצוות התכנון, גם כאן מכיוונו של אנשי הסביבה והשטחים הפתוחים, (יואב שגיא, דברים בעל-פה), אשר

הצביעו על חולשת ההצדקות לקביעת מרקמים עירוניים בהיקף כה רב; ראשית, מאחר ולא נקבע שטח מוגדר, פתוח, ריאה ירוקה פנים-מרקמית, ידחוק תמיד הבינוי את רגליו של הפתוח. בהיות השטח הפתוח זר במהותו למרקם העירוני מוטה הפיתוח, הוא ינוע ממקום למקום עד שיתכרסם אט אט ויכחד כליל; גם כאן היתה הטענה המרכזית קשורה ליחס שבין רעיון לשפה. הרעיון בדבר הותרת מחצית שטח המרקם לפיתוח, ככל שאינו מקבל ביטוי בתשריט, לא יצליח לעמוד בפני עוצמתו של הכתם הצבוע, המשדר פיתוח. השפה (תשריטים) אינה מבטאת נכונה את הרעיון.

בנוסף לכך, עצם האמירה כי השטח הפתוח הנותר ישמש זרבה לפיתוח בעתיד, מערערת את מעמדו (לאמירה זו בדברי ההסבר אין אמנם ביטוי בהוראות התכנית, אך היא העלתה חששות בקרב המתנגדים). מתי יגיע אותו "עתיד"? מה עוד שמועדו כלל לא נקבע.

כך או כך, טיעון זה היה מרכזי במסכת הטענות של הגופים הירוקים, אשר קיבלו בדרך כלל בעין יפה את התכנית. בעקבות הדיונים שהתפתחו, צומצמו גבולות המרקמים העירוניים, והוצאו מהם שטחים ערכיים ורגישים רבים. הוא שב והתחדש לעת עריכת תיקון מס' 1 לתמ"א 35, אשר קבע כללי גמישות לנושא היקפו של הישטח המיוחד".

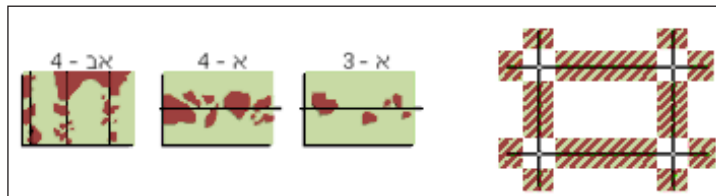
מערך הזיקות והקשרים

את מהות היחס בין הבנוי לפתוח כינתה תכנית 2020 בשם "מורפולוגיה". כאן מדובר במרחבים, יחסי המרחב הבנוי והפתוח. למערכות הקשרים בין המרחבים ניתן כינוי אחר, "סטרוקטורה".

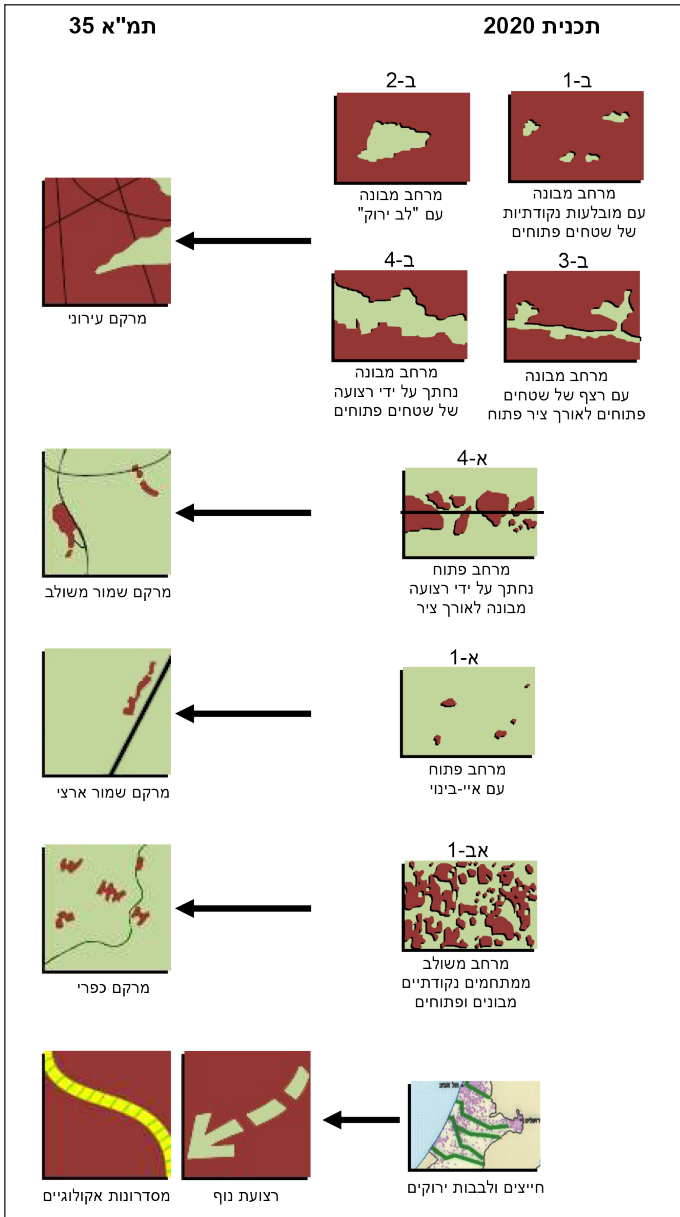
האבחנה הלשונית מבטאת את הרעיון כי השלד בנוי על ידי מחברים שהם באופיים ליניאריים, והם היוצרים את המבנה. צירים אלה קושרים את המרחבים, יהיו אלה מרחבים פתוחים או בנויים, בינם לבין עצמם, פתוח לפתוח, בנוי לבנוי, ופתוח לבנוי. זהו מערך הצירים והזיקות לו מוקדש פרק מיוחד בתכנית 2020. חידוש נוסף בתפיסה הארצית, שאינה מסתפקת ביעודי שטח לכשעצמם, אלא מתעניינת בקשרים ובזיקות ביניהם.

גם כאן, במקביל לבניית שפת תכנון מרחבית בדמותם של שלושת סוגי המרחבים, הוכנה שפת תכנון צירית.

כאן, השפה חסרה. מערך הזיקות מצטמצם בחיבורים בדמות דרכים ומסילות, הקושרים בין שטחים מבונים ושטחים פתוחים. תכנית 2020 לא נתנה ביטוי לקושרים ירוקים (למעט צירי הנחלים). אלו המתינו כעשור, עד להופעתם כמסדרונות אקולוגיים בתמ"א 35.

תרשים 7: אחד הדגמים המתארים את מערך הזיקות והקשרים

תרשים 8: השוואת שפתה הצורנית של תכנית 2020 על שפת המרקמים בתמ"א 35

ח. על מקומו של הפרק המוקדש לשפת התכנית - בתכנית 2020 לעומת תמ"א 35

הפרק העוסק בשפת התכנית - מורפולוגיה - גובש ופורסם בתכנית 2020 בכרכים האחרונים אשר יצאו לאור בשנת 1997 (מרבית הכרכים הופקו בשנת 1996). תמ"א 35, קבעה כבר בראשית דרכה את עניין השפה כגורם יסודי ומרכזי בהתנהלותה. (אך לא ירדה לפרטיה, ונמנעה מהצגת מגוון האפשרויות הטמון בה).

הפרק העוסק בשפת התכנון בתמ"א 35 נמצא בראש דברי התכנית, בדברי ההסבר המלווים את הוראות התכנית, ובראש הכרך "עיקרי התכנית ומסמך המדיניות".

תכנית 2020 פיתחה וגיבשה במשך שש שנותיה את תפיסותיה בדבר היחס בין הבנוי והפתוח ששיאו וסיכומו ברעיון **הפיזור המרוכז**. רעיון זה קיבל ביטוי בשלושה "מרחבים מעויירים" - מרחבי חיפוש להתכנסות הבינוי. רעיון מרכזי זה הפך להיות "נושא עם וריאציות" במישור הארצי ובמישור המקומי. על כן, רק משגובשה התפיסה ונוסחה השפה, על עושרה וגוונה, ניתן היה לסכמה ולפרסמה כתורה מגובשת, בפרקים ייעודיים לכך - מורפולוגיה המוקדשת למרחב, וסטרוקטורה המוקדשת לצירים.

בפני תמ"א 35 עמדה אם כן משנה סדורה - שפת תכנון אותה ירשה מתכנית 2020. על כן היא מניחה אותה לא כפרי הגותה ומחקרה, אלא כבסיס זמין ומוכן לה, עליה תמשיך ותבסס מכאן את רעיונותיה. המרקמים העירוניים הם נגזרותיהם של המרחבים העירוניים, כמוהם גם הם מרחבי חיפוש אליהם יתכנס מרבית שטח הבינוי העתידי, הם אינם ייעודי קרקע, אלא יש בהם כללי משחק, המתווים ומורים את דרכי פעולתם של התכניות במורד מדרג התכנון.

ט. אחרית דבר

מה הטעם בעיסוק בשפה, ומדוע להפוך בתכניות שנחתמו ומהלך גיבושן הסתיים זה כבר?

העיסוק בשפה - מפני ששפה אינה עניין טכני, כלי ביטוי בלבד; שפה מבטאת את רוחם של הדברים, היא מפיחה בהם חיים, ויש בה חיים משל עצמה. **בעת דיבור או כתיבה, ובהתייחס לתכנון - בעת ציורה של סקיצה ושרטוט מפה, מתגבשים רעיונות, מתחדדים, מוארים, מקבלים תפניות וזוויות מבט שונות. בכוחן של מילים, ובאומנות התכנון - איורים ומפות, לחזור אל יוצריהן, ולשנות מעצם הנחתן על הנייר, או ביטויין בקול, את כיוון מחשבתו.** "מוות וחיים ביד לשון" אמר החכם באדם, אך סיומו של הפסוק מוכר פחות - "ואוהביה יאכל פריה". מי שתשומת ליבו נתונה ללשון, לגוונה, לצליליה - יהיה שכרו רב, והוא "יאכל פריה", ייהנה מן העושר והאפשרויות הרבות שהיא מציעה בפניו.

מדוע להפוך בתכניות שנחתמו והסתיימו זה כבר? מפני שתכנית, כמעשה יצירה, הינה יצור חי. תפקידה - תיקון עולם, אך גם תיקון האדם. קדמה למילה תכנון המילה תיכון, וזו מתחלפת בעברית הקדומה עם המילה תיקון. התיקון, או התיכון, הוא תכליתו של האדם בעולם. כפי שראינו בדברי ההקדמה, אדם ממשיך וממלא בכך את תפקידו של אלוהים; "תחזוקה

שוטפת" של העולם, נטילת אחריות ומניעת קלקולים, ובריאה והמשך של עולמות חדשים, יפים ונכונים לעיתם.

הרבה הגות ודעת, ניסיון וחכמת חיים שוקעו בתכניות אשר נדונו כאן. החייאת הרעיונות, תפיסות העולם וכלי הביטוי שלהן - השפה, מפיחים בהן רוח-חיים מחדש. מעתה, לאחר חשיפת מנגנוניהם הפנימיים וצורת החשיבה שלהן, יהיו אלה כלים מעשיים, אבני-בניין וכלי-עבודה להכנתן של תכניות חדשות. חשיבותם רבה בעיקר לדורות התכנון הבאים, החובשים היום את ספסלי בתי הספר לתכנון, לאדריכלות, למשאבי טבע, בכל האוניברסיטאות בארץ. דור צעיר יעמוד על כתפיהם של מתכננים, הוגים ויוצרים, ויהיו בידו הכלים להרחיק לראות, לראות את הנולד - זוהי תכליתה של תכנית.

אדריכלית דינה רציבסקי, ראשת מנהל התכנון בשנות עריכתן של שלוש התכניות הגדולות: 2020, תמ"א 31 ותמ"א 35 נהגה לומר כי תכנית שנחתמה אינה מעניינת עוד. תכנית לעת הכנתה, בעת הגיבוש, הוויכוחים, המתחים בצוות בוועדות ההיגוי, הם הם המעניינים, מעוררים לדיון וחשיבה. ובכן, העיסוק בתכנית חתומה, אף הוא מפיח בה רוח-חיים, מעורר אותה, ובעיקר - חושף את אוצרותיה, את מנגנוניה הפנימיים, את מערכת השיקולים שעמדו ביסודה. ואפילו את החומר הרב אשר לא כונס במסמכיה הרשמיים - חלופות, טיוטות, סקיצות ראשוניות, כל זאת ראוי שיחשף בפני הציבור ויעמוד לרשותו.

ביבליוגרפיה

אסיף ש., שחר א., אהרונסון ש., ספיבק א. (2005) "תכנית מתאר ארצית משולבת לבניה, לפיתוח ולשימור – תמ"א 35, עיקרי התכנית ואמצעי המדיניות". ירושלים: משרד הפנים - מינהל התכנון.

ויטגנשטיין ל. (1921) טרקטט לוגי-פילוסופי.

לרמן ע., לרמן ר. (1992) "תכנית מתאר ארצית משולבת לבניה פיתוח ולקליטת עליה – ת/מ/א 31" ירושלים: משרד הפנים - מינהל התכנון.

מזור א., סופר מ. (1996) "ישראל 2020, תכנית אב לישראל בשנות האלפיים. תמונת העתיד – תכנית לארגון המרחב הלאומי", הטכניון – מכון טכנולוגי לישראל, הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים.

קפלן מ., דיין א. (1996) "ישראל 2020, תכנית אב לישראל בשנות האלפיים. מדיניות תכנון נושאת – מערכת השטחים הפתוחים", הטכניון – מכון טכנולוגי לישראל, הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים.

שגיא י. (2020) "דמותה של ארץ – המסע מיכבוש הקרקע' לשמירת השטחים הפתוחים מאבקים ומהלכים לשמירה על טבע הארץ".

תכנית מתאר ארצית משולבת לבניה, לפיתוח ולשימור, תמ"א 35 שינוי 1. משרד האוצר, מינהל התכנון, 2016.